

BOSNA-HERSEK'İN FOÇA KAZASI'NDAKİ SULTAN II. BÂYEZİD CAMİİ

Nazenin S. GÜLER*

Öz: Osmanlı Devleti, hüküm sürdüğü coğrafyalarda o bölgenin imar, inşa ve gelişimi için dinî, eğitsel, kültürel ve sosyal alanlarda birçok vakıf eser kurmuştur. Bunlardan günümüze ulaşanlar kuruldukları bölgelerde Osmanlı medeniyeti ve dönemin yönetim anlayışının izlerini taşıyan önemli eserlerdir. Bu eserlerden biri de II. Bâyezid'in Foça'da inşa ettirdiği camidir. Bosna-Hersek'e bağlı bir şehir olan Foça 1465 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İstanbul'u Dubrovnik'e bağlayan ticarî yol üzerinde bulunan Foça, tarıma elverişli bir iklime sahip olması yönüyle hem ticari hem de idari bakımdan önemli bir merkezdi. Bu stratejik konumuyla Osmanlı'nın önemli bir kenti olan Foça'da II. Bâyezid 1500 yılında bir cami inşa ettirmişti. Bosna'nın doğusunda bulunan cami 1992 yılında yıkılmış ancak daha sonra Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Osmanlı'nın bölgede inşa ettirdiği en eski vakıf eserleri arasında yer alan cami bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmada arşiv verileri ışığında caminin önemi ve fonksiyonel özellikleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Bâyezid, Bosna-Hersek, Foça, Vakıf, Cami.

SULTAN BÂYEZİD II MOSQUE LOCATED IN FOÇA, DISTRICT OF BOSNIA-HERZEGOVINA

Abstract: In the territories under its sovereignty, the Ottoman Empire established many religious, educational, cultural and social foundation works for the purpose of reconstruction, and development. The ones that have survived to the present day, carrying the traces of the Ottoman civilization and the management understanding of the period in the regions where they were established, are important works. The mosque, built by Sultan Bâyezid II, is also among these works. Foça, a

* Dr. Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi Tatvan Meslek Yüksekokulu, email: sguler@beu.edu.tr, ORCID:0000-0002-6792-4860.

town of Bosnia and Herzegovina, came under the rule of the Ottoman Empire in 1465. Foça, located on the commercial road connecting Istanbul to Dubrovnik with its suitable climate for agriculture, was an important center both commercially and administratively. In Foça, which was an important city of the Ottoman Empire with its strategic location, Sultan Bayezid II had a mosque built in 1500. Located in eastern Bosnia, the mosque was completely demolished in 1992, but later has been rebuilt by the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TIKA). The above mentioned mosque, which is among the oldest foundation works built by the Ottomans in the region, is the subject of this study. In the study, the importance and functional features of the mosque will be examined in the light of archive data.

Key Words: Sultan Bâyezid II, Bosnia-Herzegovina, Foça, Foundation Work, Mosque.

Giriş

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü (1354-1913) Balkan coğrafyasında çok sayıda vakıf eser kurmuştur.¹ Bu eserler cami, mescit, zaviye, türbe, medrese, mektep, darüşşifa, bimarhane, dükkân, arasta, han ve bedestenler gibi yerleşim alanlarının kurulmasında ve gelişiminde öncülük eden dinî, eğitsel, sıhhi ve ticari alanlarda kurulan vakıf eserlerdi. Bu vakıf eserler bir külliye şeklinde organize edildiği gibi tek yapılar şeklinde de inşa edilmişlerdi. Osmanlı idaresinden ayrılan Balkan coğrafyası günümüzde 11 ülkeden oluşmaktadır. Türkiye sınırları dışında kalan Balkan coğrafyasında, birbirinden farklı işlevlere sahip toplamda 15.984 yapının inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu yapıların en çok yapıldığı yerler bakımından 3.771 eser ile Yunanistan ilk sırada yer alırken, Bosna-Hersek 3.560 eserle ikinci sırada yer almaktadır.² Bosna-Hersek'te tespit edilen bu vakıf eserlerden 96 tanesi Foça kazasında bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde cami ve mescitler sayıca yüksek rakamı (41) oluşturmaktadır.³ Bu camilerden biri de çalışmanın konusunu teşkil eden Sultan II. Bâyezid Camii'dir.

Bilindiği üzere cami ve mescitler Müslümanların ibadetlerini toplu bir şekilde yaptıkları dini mekânlardır. Cami Arapça cem' kökünden türeyen

¹ Mustafa Özer, "Balkanlar'da Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası ", Restorasyon Yıllığı Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, sy. 13, (2016), s. 123.

² Özer, a.g.m., s. 127, 131.

³ Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, c. III. 3. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti, 2. Baskı İstanbul 2000, s. 339.

“toplayan, bir araya getiren” anlamında kullanılan bir kelimedir. İslam’ın ilk dönemlerinde sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan “el-mescidü'l-câmi” kelimesinin kısaltılmış hali olan cami “bir yere toplayan, bir araya getiren” anlamına gelmektedir.⁴ Arapça “eğilmek, tevazu ile alını yere koymak” anlamında “sücûd” kökünden “secde edilen” yer anlamına gelen mescit ise Cuma namazı kılınmayan ve minberi bulunmayan küçük ibadethaneler için kullanılmaktadır.⁵ Esasen ibadethane olan cami ve mescitler İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların için aynı zamanda siyasi birer merkez olarak da işlev görmüşlerdi.⁶

Cuma ve bayram namazlarının cemâat halinde kılındığı cami sosyal hayatın merkezinde yer alarak dinsel, siyasi, eğitsel, sosyal, kültürel vs. gibi birçok alanda önemli bir misyon yüklenmiştir. Cami özellikle siyasi gücün sembolü olan minber gibi bir unsura sahip olması nedeniyle daha önemli bir statüye yükselmiştir.⁷ Bu bağlamda cami yöneten ve yönetilen arasında önemli bir iletişim vazifesi görmektedir. Yöneten ve yönetilenlerin buluşma merkezi olan camide yöneticiler aldıkları kararları Cuma ve bayram namazlarında cami minberinden okunan hutbe ile halka tebliğ edebilirler.⁸ Bilindiği üzere Cuma namazı, şartları taşıyan Müslümanlara farz kılınmış önemli bir ibadettir.⁹ Dolayısıyla bu farzın gereği olarak her hafta kılınan Cuma namazında cami minberlerinden okunan hutbe ile hatip, bir yandan halka dini konular hakkında bilgi verip ve nasihatle bulunurken bir yandan da sosyo-politik bir iletişim aracı olarak hutbeyi, yönetenler ile yönetilenler arasında bir diyalog vasıtası olarak kullanmıştır.¹⁰ Bu durum hutbenin dinî fonksiyonun yanında siyasî olarak da önem kazanmasını sağlamıştır.

⁴ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 46.

⁵ A. Önkal-N. Bozkurt, a.g.m., s. 46.

⁶ Johns Pedersen, “Mescid”, İslam Ansiklopedisi, c. 8, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1979, s. 3-4, 42.

⁷ J. Pedersen, a.g.m., s. 42, A. Önkal-N. Bozkurt, a.g.m., s. 51-52.

⁸ J. Pedersen, a.g.m., s. 44, Ahmet Akın, “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 15, sy. 29, (2016), s. 189.

⁹ Ahmet Önkal, “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”, I. Din Şûra Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım1993), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 145, Hayreddin Karaman, “Cuma”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 85.

¹⁰ A. Akın, a.g.m., s. 190, Recai Doğan, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 39, sy. 1, (1999), s. 496.

Nitekim İslam tarihinde hâkimiyet ve istiklalin sembolü olarak kabul görülen hutbede halife-padişah adlarının okunması zorunlu kılınmıştır.¹¹ Hutbenin tarih boyunca toplumların yönlendirilmesinde önemli bir fonksiyona sahip olması¹² caminin siyasi önemini ortaya koymaktadır.

Müslümanlar bir yeri fethettiklerinde orada ilk iş olarak bir cami inşa ederlerdi. İslam şehirleri cami merkezli olarak gelişmekteydi.¹³ Şehrin merkezinde konumlandırılan cami o şehrin İslami bir şehir olduğunun nişanesiydi.¹⁴ İslam şehirlerinin eğitim ve öğretim kurumu olan medreseler, askerî eğitim alanları olan kışlalar, sosyal dinî hayatın bir parçası haline gelen tekke ve zaviyeler ile ticari hayatın merkezinin oluşturan bedesten, çarşı ve pazarlar caminin etrafında kurulurdu. Yine önemli bir sosyal hizmeti ifa eden imaret/aşevi, kütüphane ve darüşşifalar da camilerin etrafında konumlandırılmaktaydı. Bu durum camilerin sosyal hayatın merkezinde yer aldığını göstermektedir.¹⁵

Osmanlı Devleti de bir şehri fethettiğinde öncelikle ana kilise olan mabedi camiye çevirir ve ona "Ulu Cami" ya da "Cami-i Kebir" adını verirdi.¹⁶ Sonrasında da ihtiyaç üzerine yeni camiler inşa edilirdi. Camiler yeni fethedilen şehirlerin İslamlaştırılmasında önemli rol oynamaktaydı. Özellikle camiler etrafında kurulan eğitim, ticarî ve çeşitli sosyal ihtiyaçları karşılamak için kurulan yapılar halk arasında sosyo-kültürel anlamda önemli bir fonksiyon icra etmekteydi.¹⁷ Camiler etrafında medrese, mektep, kütüphane, imaret, bedesten ve çarşı-pazar gibi birbirinden farklı fonksiyonlara sahip yapılar siyasi sınırlar içerisinde dil, din, kültür birliği ve

¹¹ Mustafa Bakır, "Hutbe", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 426, R. Doğan, a.g.m., s. 498, Nuri Adıyeke, "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami", Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, (2010), sy. 30, s. 6.

¹² A. Önkal, a.g.m., s. 145.

¹³ J. Pedersen, a.g.m., s. 5-6, Yılmaz Can, "Minberin Cami Mimarisine Katılımı" Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, c. VIII, sy. 3, (2008), s. 10.

¹⁴ Cahid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Câmî", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 3, İstanbul 1985, s. 235.

¹⁵ Kamil Yılmaz, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", Cami ve Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 1672, Ankara 2019, s. 23, Fikret Karaman, "Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Mirası", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (2), (Aralık 2018), s. 34.

¹⁶ Halil İnalçık-Bülent Arı, "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 3, Sayı 6, (2005), s. 32.

¹⁷ A. Akin, a.g.m., s. 193.

siyasî bütünlüğü sağlamanın en etkili propaganda işlevini görmekteydi.¹⁸ Çeşitli hizmetleri görmek üzere kurulan söz konusu yapılar vakıf müessesesi aracılığıyla kurulmuştur. Osmanlı'nın imar ve ihya politikasında önemli bir işlev üstlenen vakıf sistemi Türk-İslam kültürünün yaygınlaşmasında etkili olmakta ve Osmanlı Devleti'nin fetih ve iskân politikasında başat bir rol oynamaktaydı.¹⁹

Bu durum, sistemin bir parçası olan Sultan II. Bâyezid Camii'nin ele alınıp incelenmesini önemli kılmaktadır.

1. Sultan II. Bâyezid Camii

Bu başlık altında, Hünkâr Camii olarak da bilinen Sultan II. Bâyezid Camii'nin kuruluşu, fiziki özellikleri, personel kadrosu ve her bir kadroda yer alan personelin aldığı maaş tutarı incelenmiştir. Ancak öncesinde caminin banisi Sultan II. Bâyezid'in imar faaliyetleri ve bu imar faaliyetlerinin Osmanlı'nın resmi ideolojisi, yönetimi açısından önemine ve Foça şehrinde bulunan Osmanlı vakıf eserlerine kısaca değmek gerekir.

Sultan II. Bâyezid (1481-1512) halkın barış ve refahını önceleyen bir padişahı. Babası Fatih Sultan Mehmed'in "Hüner bir şehir bünyâd eylemektir-reâyâ kalbin âbâd itmekdür"²⁰ düsturuyla hareket eden Sultan II. Bâyezid, Anadolu'dan Balkan coğrafyasına kadar ülkenin birçok yerinde mahallin ihtiyaçları doğrultusunda çok sayıda vakıf eser inşa ettirmişti.²¹ Amasya (891/1486),²² Edirne (893/1487-88)²³ ve payitaht İstanbul (911/1505)²⁴ olmak üzere çeşitli hizmetlerin bir arada yürütülmesini

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası c. 23, sy. 1-2, (2015), s. 241, A. Akın, a.g.m., s. 199.

¹⁹ M. Hüdayi Şentürk, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân ve Neticeleri", Belleten, c. 57, sy. 218, (1993), s. 97.

²⁰ Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546), Tarihli, Bahâ Matbaası, İstanbul 1970, s. X.

²¹ Selâhattin Tansel, Sultan II. Bâyezid'in Siyasî Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 10.

²² Semavi Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 40.

²³ Semavi Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 42.

²⁴ Semavi Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 45, İstanbul Külliyesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nazenin Saadet Güler, Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezid Külliyesi,

sağlamaya yönelik üç büyük külliye inşa ettiren Sultan II. Bâyezid, İstanbul'da 31, İstanbul dışında ise 71 vakıf eser inşa ettirmişti.²⁵

Padişahların imar faaliyetleri halkın ihtiyaçlarını karşılama ve hayır işleme anlayışının yanı sıra siyasi anlamda da sembolik bir anlam taşımaktaydı. Zira imar faaliyetleri Osmanlı hâkimiyet anlayışının bir gereği ve iktidarda olan padişahın meşruiyet kaynaklarından biri olarak kabul görülmekteydi. İmar faaliyetleri içerisinde camilerin inşası önemli bir yer teşkil etmekteydi. Selâtin camileri²⁶ olarak adlandırılan padişah camileri, birer hayır eseri olarak benimsenmenin yanı sıra Osmanlı devletinin resmî ideolojisinin önderleri olan Osmanlı sultanlarının meşruiyetini de vurgulayan anıtlar olarak kabul görmekteydi.²⁷ Dolayısıyla, devlet gücü ve toplum varlığının padişahın şahsında simgeleştiği bir toplumda,²⁸ selâtin camileri bir yandan banilerinin siyasi otoritelerini simgelerken bir yandan da devletin gücü ve ihtişamının birer göstergesiydi. Haliyle Sultan II. Bâyezid'in Foça şehrinde yaptırdığı cami de Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı ve resmi ideolojisinin bir gereği olarak tezahür etmiştir.

Osmanlı hâkimiyetine giren (1465) Foça şehri, Çehotina-Cehotina nehrinin Drina nehrine karıştığı yerde kurulmuştur.²⁹ Bosna-Hersek'in kazası olan Foça'da yukarı da belirtildiği üzere Osmanlı döneminde halkın dinî, eğitsel, sosyal, kültürel ve ticari gibi çeşitli hizmetlerin karşılanması amacıyla 96 vakıf eser inşa edilmişti. Bu eserler 41 cami ve mescit, 15 mektep, 9 han, 8 tekke, 8 hamam, 6 medrese, 3 saat kulesi, 2 türbe, 1 köprü ve 1 sebilden oluşmaktaydı.³⁰ Vakıf eserlerin türlerine bakıldığında ilk sırada dinî ikinci sırada eğitsel alanda hizmet veren kurumların yanı sıra sosyal ve ticarî alanlarda halkın hizmetine sunulmuş eserler de bulunmaktaydı. Foça'da vakıf eserler içerisinde cami ve mescitlerin sayıca fazlası olması, girişte de

---

Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 2021.

²⁵ İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, Cilt V. İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1983, s. 185-187.

²⁶ A. Önkâl-N. Bozkurt, a.g.m., s. 47.

²⁷ Yıldırım Özbek, "İdeolojinin İnşası: 15-16. Yüzyılda Osmanlı Selatin Camileri", *Belleten* c. LXXII, sy. 264, (Ağustos 2008), s. 536.

²⁸ Mustafa Cezar, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", IX. Türk Tarih Kongresi, c. III, (21-25 Eylül 1981), s. 1393.

²⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, a.g.e., s. 114, Nenad Moacanin, "Foça", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 166.

³⁰ E. H. Ayverdi, a.g.e., s. 339.

belirtildiği üzere, yerleşim alanlarının kurulması ve gelişiminde taşıdıkların fonksiyonel özelliklerinden kaynaklanmaktaydı.

1.1. Caminin Kuruluşu ve Fiziki Yapısı

Cami Drina nehri ile Çehotina-Cehotina nehrinin birleştiği üçgenin ortasında bulunan tepede³¹ kurulmuştu. Banisinin ismini taşıyan cami bulunduğu mahallede *Cami-i Şerif-i Atik Sultan Bayezid Han* adını almıştı.³² Evliya Çelebi, bu caminin çarşı içinde yer aldığını ve şehirde bulunan *17 adet mihrap* arasında en eski cami olduğunu aktarır.³³ Çelebinin aktarımından şehirdeki bu en eski caminin şehrin merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Kiliseden dönüştürüldüğü tahmin edilen caminin kitabesinde inşa tarihi 906/1500 olarak kaydedilmiştir. Cami kapısı üzerinde yerleştirilen kitabe 60x90 cm. boyutunda mermer üzeri kabartma *sülüs muhakkak kırması* ile yazılan dört satırlık bir metin yer almıştır.³⁴ Arapça olan metnin tercümesi şu şekildedir:

Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı ikâme edip devam eden, (zekatı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan) kimseler imar eder. (Tevbe Suresi, Ayet 18), Bu mescid bu yüce/yüksek makamda, islâm'ı (n râyetini) yükselten Bayezid-i Veli zamanında bina edilmiştir. Allah (C.C) onun ve burada imam ile birlikte namazını ikâme eden kimsenin de mekanını, meskenini esenlik yurdu kılsın. Bu cami-i şerif ve makamın tarihi: "Ey Allah'ın (C.C) Kulları, Selam/Esenlik üzerinize olsun pâk ve hoş oldunuz" (Zümer Suresi, 73).³⁵

Evliya Çelebi caminin dört köşe duvar üzerinde balıksırtı, ahşap kubbeli ve kurşun örtülü olduğunu belirtmektedir. Ancak Ekrem Hakkı Ayverdi ve Aydın Yüksel'in araştırmalarında caminin düz tavanlı ve kiremit örtülü olduğu geçmektedir.³⁶ Cami tadilatına dair arşiv kayıtlarına yansıyan bilgilerden 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar *caminin kurşun örtülü* olduğu

³¹ İ. A. Yüksel, a.g.e., s. 136.

³² Refet Yınanç, "Son Tahrirlere Göre Osmanlı Döneminde Bosna-Hersek Şehirleri ve Nüfusları", X. Vakıf Haftası Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara 1993, s. 259.

³³ Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman) 6. Kitap, c. 2 Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 557.

³⁴ E. H. Ayverdi, a.g.e., s. 146, İ. A. Yüksel, a.g.e., s. 136.

³⁵ www.mufity.blogspot.com/2021/07/bosna-hersek-focada-sultan-ii.html (Erişim: 27.06.2022).

³⁶ E. H. Ayverdi, a.g.e., s. 146, İ. A. Yüksel, a.g.e., s. 136.

anlaşılmaktadır.³⁷ Caminin zamanla meydana gelen doğal afetler ve beşeri faktörlerin neden olduğu olumsuz durumlara maruz kalarak yıpranması üzerine tavanın değiştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Arşiv kayıtlarına yansıyan bilgilerden, farklı tarihlerde caminin ciddi tadilatlardan geçtiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu kayıtlara geçmeden önce caminin nasıl bir plana ve fiziki yapıya sahip olduğunu belirtmek gerekir.

İç ölçüleri 10.25 x19 m. olan cami plan olarak uzun bir *eb'âda* sahipti. Minber ve mihrabı mermerden yapılmış olup mihrap istalaktitlerle süslenmişti. Mahfili 8 köşeli 9 ayak üzerinde kurulmuştu. Kaideleri yapraklarla süslenmiş mermerden oluşan mahfil ayaklarının başlıkları ahşap istalaktitliydi. Caminin her duvarında 2'şer alt ve yan duvarların ortalarında da -sivri kemerli- birer üst pencere açılmıştı. Revak direkleri cami duvarından daha alçak tutulmuş, buda saçağın daha aşağı sarkmasına neden olmuştu. Bu geniş saçağı tutmak üzere de payandalar konmuştu. Kapısı oldukça yüksekti. Minare caminin sağında yer almaktaydı. 12 köşeli olan minare tamamen kesme taştan yapılmıştı.³⁸ Minare girişi mahfilden sağlanırdı. 32 m. yüksekliğinde olan ve şehrin her tarafından rahatlıkla görülebilen³⁹ minare tek şerefeliydi. Bir yaprak gibi açılan şerefenin altı taşkın bir çıkıntıyla temin edilmiş ve her kenarına renkli birer taş kakma yerleştirilmişti. Külâh bileziği renkli taşlarla süslenmişti.⁴⁰ Caminin güneyinde gasilhane ve abdesthane yer almaktaydı.⁴¹

Zamanla caminin doğal ve beşeri olaylar sonucu uğradığı hasarlar ve bu hasarların giderilmesine yönelik çabalar resmi yazışmalar ve kayıtlara yansımıştır: Foça kadısı Ali Efendi kaleme aldığı 15 Haziran 1633 tarihli arzda Sultan II. Bâyezid Cami kurşunlarının ekseriyetinin yerlerinden koptukları için tavanın yağmurlu havalarda kalbur misali (gırbâl misâli) damladığını, döşeme ve halıların bundan zarar görerek çürüdüğünü ve bu durum karşısında cami cemâatinin namaz farzlarını kılmakta zorluk (usret) çektiğini, haremın yıkılmaya yüz tuttuğunu, birkaç yıl önce yarısı yıkılan

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Muallim Cevdet Tasnifi Evkâf (C. EV.) Dosya No: 162. Gömlek Sıra No. 8098. Tarih: 07 Zilhicce 1042 (15 Haziran 1633), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Maliyeden Müdevver Defterleri, (MAD.d.). Dosya No: 4355, Tarih: 11 Şevval 1130 (07 Eylül 1718), s. 398.

³⁸ E. H. Ayverdi, a.g.e., s. 146, İ. A. Yüksel, a.g.e., s. 136.

³⁹ Mirsad Kalajdzic, Bosna'da Osmanlı Dönemi Selâtin Camileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2006, s. 38.

⁴⁰ E. H. Ayverdi, a.g.e., s. 146.

⁴¹ M. Kalajdzic, a.g.t., s. 38.

minare külâhının kalan yarısının da herhangi bir rüzgârda yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu ve bu olası durumun çevredeki insanların hayatı için ciddi anlamda tehlike arz ettiğinden duyulan endişeyi ve müezzinlerin minareye çıkmaktan korktukları için ezanı aşağıda yerde okuduklarını aktarmaktadır. Kadı Efendi caminin ahvalini detaylı bir şekilde tasvir ederken caminin bir an önce tamir edilmesini aksi taktirde caminin külliye harap olacağı uyarısında bulunmuş ve yapılacak bir tadilatın maliyetini 160 bin akçe olarak hesaplamıştı. Bunun üzerine saltanat makamından söz konusu meblağın tamamının ödenmesine dair bir karar çıkmasa da Bosna Defterdar ve Beylerbeyinden caminin tadilatı için 70 bin akçe tutarında bir ödeme kararı çıkmıştı.⁴² Bu meblağın belirlenmesinde muhtemelen -tavanın ve minarenin onarımı gibi- hayati tehlike barındıran durumlar etkili olmuştur. Ancak caminin tadilatına dair alınan bu karardan yaklaşık 75 yıl sonra (1708) caminin harap bir vaziyette olduğu bir başka arşiv kaydına konu olmuştur. Kayıta caminin tadilatı için rakabe usulüne⁴³ başvurulduğu ve 4 yıl boyunca personel maaşı ödenmeyerek 350 akçe toplandığı bilgisi yer almaktadır. Ancak bu miktarın caminin tadilat masrafını karşılamakta yetersiz kalması üzerine Foça kadılığından maddi yardım talep edilmişti.⁴⁴ Caminin, II. Dünya Savaşı'nda Sırp ve Karadağlılar tarafından -değerli eşyaları alındıktan sonra- çevresindeki binalarla birlikte ateşe verilmesi üzerine bir kez daha onarımdan geçtiği kayıtlara yansımıştır.

Hünkâr Cami olarak da bilinen Sultan II. Bâyezid Camii 1992 yılına kadar fiziki mevcudiyetini koruyarak Osmanlı yönetim anlayışının ve onun temsil ettiği medeniyetin bir temsilcisi olarak yüklenmiş olduğu tarihsel misyonunu yerine getirmekteydi. Foça şehrinin merkez camii olma sıfatıyla Sultan II. Bâyezid Camii'nde Cuma namazları 1000'den fazla kişinin katılımıyla kılınır ve burada mübarek gün ve geceler kutlanırdı. Hacca gidecek hacı adayları da buradan uğurlanırdı. Sosyal hayatın merkezinde yer alan Sultan II. Bâyezid Camii 1992 yılında Sırp tarafından yıkılmıştır.⁴⁵ Caminin inşa edildiği yer etrafındaki mezarlarla birlikte 2004 yılında Bosna-Hersek Milli

⁴² BOA. C. EV. 162/8098 Tarih: 07 Zilhicce 1042 (15 Haziran 1633).

⁴³ Bir vakfın hizmet binalarının tamir ve onarımı gibi durumlarda vakıf gelirinin yeterli olmadığı vakfın görevlilerinin maaşında yapılan kesinti veya bir süre maaş almamaları durumuna *rakabe* denilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Halit Çalış "Rakabe", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 427-428, Mefail Hızlı, "Osmanlı Vakıf Sisteminde "Rakabe", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 6, sy. 6, (1994), s. 53-70.

⁴⁴ BOA. MAD.d. 4355, s. 398, Tarih: 11 Şevval 1130 (07 Eylül 1718).

⁴⁵ M. Kalajdzic, a.g.t., s. 38.

Anıtları Koruma Komisyonu tarafından milli anıt ilan edildi. Aslına uygun olarak yeniden inşa edilmek üzere 12 Ekim 2012 tarihinde temeli atılan cami inşaatı maddi sıkıntılar nedeniyle bir süre durdurulmuş ancak 2017 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından tamamlanmıştır.⁴⁶ Cami ile beraber yeniden inşa projesi kapsamında bir abdesthane, bir gasilhane ve bir de şadırvan inşa edilerek çevre düzenlenmesi de tamamlanmıştır. Cami içerisinde de *kalem işleri* ile birlikte cami halıları döşenmiş ve 11 adet hat levhası da camiye yerleştirilmiştir.⁴⁷

1.2. Caminin Hizmet Kadrosu ve Personel Maaşı

Selâtin camii hüviyetine sahip olan II. Bâyezid Camii'ne -Foça şehrindeki dinî, siyasi, eğitsel ve kültürel alanlardaki misyonunu gerçekleştirmek üzere gerekli olan hizmet kadroları tahsis edilmişti. Bu kadroları görev alanlarına göre kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür: birincisi caminin varlık nedeni olan dini ibadetlerin ifasını sağlamak üzere tahsis edilen hizmet kadroları, ikincisi ise caminin asli hizmetleri olan dini ibadetlerin aksamaması için fiziki ortamın temizliği ve bakımı gibi tali işlerin ifası için tahsis edilen hizmet kadrolarıydı. Çeşitli hizmet kadroları kapsamında toplamda 24 personel istihdam edilmişti. Foça'nın *hazine malından* karşılanan personelin günlük maaşı 235 akçe olarak belirlenmişti. Kayıtlarda personel maaşı ile ilgili dikkat çekici bir detaya da yer verilmiştir: Caminin tadilatını konu alan (1708) bir belgede cami tadilatı için 4 yıl boyunca rakabe yöntemine başvurulmuş ve bu süre zarfında cami personeli maddi yönden (*ziyade fakirülhal*) olumsuz etkilenmişti.⁴⁸

Çalışmanın bu başlığı altında cami bünyesinde oluşturulan hizmet kadroları "Din Hizmetleri" ve "Yardımcı Hizmetler" şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır. Bu başlıklar altında her bir kadro türünün görev alanları ve bu görevlerin gerçekleşmesinde görevlendirilen personelin maaş tutarı incelenmiştir.

1.2.1. Din Hizmetleri

Caminin asli fonksiyonlarını gerçekleştirmek için çeşitli hizmet kadroları tahsis edilmişti. Bunlar imamlık, hatiplik, vaizlik, müezzinlik, cüzhânlık ve duâgûyânlık gibi hizmet kadrolarından oluşmakta ve bu kadrolara *cihet-i ilmiye* sınıfına mensup olan kişiler tayin edilmekteydi. Din hizmetleri

⁴⁶ Bkz. Ek-4.

⁴⁷ www.tika.gov.tr/upload/2017/YAYINLAR/Foça%20Hünkar%20Camii/Foca_HunkarCamii_Bosna_2017.PDF, www.balkannews.com.tr/bosna-hersek/foca-hunkr-camii-520-yasinda-h1186.html. (Erişim Tarihi: 03 Temmuz 2022).

⁴⁸ BOA. MAD.d. 4355, s. 398, Tarih: 11 Şevval 1130 (07 Eylül 1718).

kadrosu bünyesinde yer alan görevliler ifa etmekle mükellef oldukları hizmet türüne göre iki sınıfa ayrılmaktaydı: imam, müezzin, hatip, vaiz ve muallim *cihet-i asliyye*; Kur'ân'ın tamamı ya da belli sürelerini okuyan hâfız, cüzhânın yanı sıra kelime-i tevhid, salavat-ı şerîf ve dua okuyanlar ise *cihet-i feriyye* olarak tanımlanmaktaydı.⁴⁹ Cihet-i asliyye personeli caminin birinci dereceden, cihet-i feriyye personeli ise ikinci dereceden önem arz eden hizmetleri ifa etmekle yükümlüydüler.⁵⁰ Caminin personel kadrosu da bu tasnif doğrultusunda "Cihet-i asliyye" ve "Cihet-i feriyye" şeklinde olmak üzere iki alt başlık halinde incelenmiştir.

1.2.2. Cihet-i asliyye

Caminin birinci dereceden önem arz eden dini hizmetlerin gerçekleştirilmesi için tahsis edilen hizmet kadrosuydu. Sultan II. Bâyezid Camii'ndeki bu asli hizmetlerinin ifası için hatiplik, imamlık, vaiz-nâsihlik, muarriplik, müezzinlik ve temsil kadrolarının tahsisi arşiv kayıtlarına yansımıştır. Bu hizmet kadrolarında görev ifa etmek üzere tayin edilmiş kişilerin hizmet bedellerine aşağıda yer verilmiştir.

a. Hatip: Müslümanlarda hükümdarlık alameti olarak kabul görülen hatiplik makamı oldukça önemliydi. Bu makama atandıktan sonra hatip unvanını alan kişi Cuma ve bayram günlerinde hutbe okumakla yükümlüydü.⁵¹ Kayıtlardan Sultan II. Bâyezid Camii'nin hatiplik görevinde bulunan kişilerden bazılarının isimleri ve görevde buldukları tarihleri tespit etmek mümkündür. Buna göre 18 Haziran 1703 tarihinde Sunullah Halife, 1718-1749 yılları arasında İbrahim Halife, 28 Ocak 1749 tarihinde Mehmed Halife, 4 Mart 1840 tarihinde Abdülbaki Halife ve 10 Mayıs 1841 tarihinde de Süleyman Necib Halife günlük 13 akçe maaş karşılığında hatiplik görevini ifa etmişlerdir.⁵²

⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I, İstanbul 2004, s. 292, Ali Himmet Berki, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah Ve Tâbirler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1966, s. 10.

⁵⁰ www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihçe/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugü#dic3, (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2022).

⁵¹ M. Baktır, a.g.m., s. 425.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İbnülemin Tasnifi Evkâf (İE.EV). Dosya No: 29 Gömlek No: 3403, Tarih: 11 Zilhicce 1114 (28 Nisan 1703); Dosya No: 54 Gömlek No: 6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e). Dosya No: 91 Gömlek No: 33, Tarih: 08 Safer 1162 (28 Ocak 1749), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Evkâf Berat (EV.BRT). Dosya No: 28 Gömlek No: 4, Tarih: 09 Cemazeyilevvel 1251 (2 Eylül 1835).

b. İmam: İslam toplumlarında imam terim olarak “önder”, “lider”, “cemaatle namaz kıldıran kişi” ve “devlet başkanı” gibi anlamlara gelmektedir.⁵³ Osmanlı Devleti'nde imamlar Müslüman topluma hizmet veren kadrolar içinde en geniş yeri teşkil etmekte ve birçok hizmet alanlarında da görev ifa etmekteydiler.⁵⁴ Arşiv kayıtlarında Sultan II. Bâyezid Camii'nde bir kişilik bir imam kadrosu olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadroya tayin edilen kişinin aynı zamanda sermahfilik görevini de üstlendiği kayıtlara yansımıştır. Sermahfil olan kişi bir devir-hân grubunun başkanı olarak okunacak cüzlerin okunuşunu yönetirdi.⁵⁵ İmâmet ve sermahfilik hizmeti günlük (yevmî) 15 akçe olarak belirlenmişti. Bu hizmette bulunan kişilerden bazılarının isimleri ve görevde buldukları tarihler; Ahmed Efendi (1694-1696), Mustafa Efendi (1718), Ebubekir Efendi (1725-1749), Hâfız Abdullah Halife (1749-1758) ve Abdalbaki Halife (1840)⁵⁶ şeklinde kayıtlara yansımıştır.

c. Vaiz ve Nâsih: Arapça olan vaiz ve nâsih kelimeleri birbirine yakın anlamda kullanılmaktadır. Vaiz dini konularda cemâati aydınlatarak cemâatin manevî yönden gelişmesini sağlamak amacıyla konuşma yapan için;⁵⁷ Nâsih ise iyilik ve doğruluk yönde nasihat eden, öğüt veren kişi için kullanılmaktadır.⁵⁸ Sultan II. Bâyezid Camii'nde vaiz ve nâsih kadrosunda görev alan şahıslardan bazılarının isimlerine kayıtlarda Şeyh Mahmud bin Şeyh Ahmed (1702-1718), Şeyh Mahmud bin Şeyh Mustafa (1729), Şeyh

⁵³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “İmam”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 22. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 178.

⁵⁴ Kemal Beydilli, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, Pınar Yayınları, İstanbul 2018, s. 14, Kemal Beydilli, “İmam”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 183, Güler, a.g.t., s. 219.

⁵⁵ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf İstihlaları Lügatçesi”, Vakıflar Dergisi, sy. 17, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 59.

⁵⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emiri Tasnifi II. Ahmed (AE.SAMD.II). Dosya No: 4 Gömlek No: 304, Tarih: 13 Cemazeyilevvel 1105 (10 Ocak 1694), Ali Emiri Tasnifi III. Ahmed (AE.SAMD.III). Dosya No: 160 Gömlek No:15661, Tarih: 18 Rabiulevvel 1143 (1 Ekim 1730), İE. EV. 26/3086, Tarih: 15 Rabiulahir 1108 (11 Kasım 1696); 54/6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718); TS.MA.e. 91/36, Tarih: 20 Safer 1162 (09 Şubat 1749); C.EV. 195/9726, Tarih: 11 Cemazeyilahir 1171 (20 Şubat 1758), Hatt-ı Hümayun (HAT). Dosya No: 1630 Gömlek No: 24, Tarih: 29 Zilhicce 1255 (04 Mart 1840).

⁵⁷ Hasan Cirit, “Vaaz”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 404.

⁵⁸ Mehmet Akkuş-Abdülmecit İslamoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Balıkesirli Şeyh Lütfullah Câmîi ve Zâviyesi”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, c. 22, sy. 2, (Aralık 2018), s. 896.

Ahmed (1749), Molla Mahmud Halife (1758)⁵⁹ şeklinde rastlanmaktadır. Bu isimler arasında sadece Molla Mahmud Halife'nin hizmet bedeli günlük 15 akçe iken diğerlerinin 22 akçeydi. Bu durumu açıklayan herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

d. Muarrif: Arapça kökenli olan muarrif bildirmek, öğretmek ve tanıtmak gibi anlamlara gelmektedir. Cami ve tekkelerde hayır sahiplerine dua okuyan ve onların ruhuna cemâatin Fatiha okumasını sağlayan kişi için kullanılmaktaydı.⁶⁰ Sultan II. Bâyezid Camii'nin görevlileri arasında bir de muarrif yer almaktaydı. 26 Aralık 1722 tarihli bir arşiv kaydında muarrif olan Bekir Halife yevmî 10 akçe hizmet bedeli almıştı.⁶¹

e. Müezzin-Salâhan: Namaz vakitlerini duyurmak amacıyla ezan okuyan ve kâmet getiren kişiye müezzin denilmektedir.⁶² Sultan II. Bâyezid Camii'nin müezzinlik kadrosu en az iki kişilik olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Meselâ 24 Ağustos 1729 tarihli bir kayıt Ahmed Halife bin Ebubekir'in günlük 8 akçe karşılığında yaklaşık 40 yıl (1689 yılından itibaren) müezzin-i sâni görevinde bulunduğunu göstermektedir.⁶³ Caminin müezzinlik kadrosu ile ilgili tespit edilen diğer belgelerde müezzinlerin kıdem sıralamasına yönelik herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Söz konusu belgelerde müezzinlik kadrosuna tayin edilen kişinin sadece ismine, tayin edilme nedenine ve maaş miktarına yer verilmiştir. 7 Ağustos 1793 tarihinde müezzin İbrahim Halife'nin vefatı üzerine ondan boşalan kadroya büyük oğlu Ahmed Halife yevmî 8 akçe maaş karşılığında tayin edilmişti.⁶⁴ 11 Mart 1764 tarihli bir kayıta müezzin Salih Halife'nin vefatı üzerinde yerine yevmî 4 akçe vazife ile babası Mustafa Halife tayin edilmişti.⁶⁵ Bu kayıta müezzin Mustafa Halife'nin aldığı maaş miktarı diğer kayıtlarda yer alan

⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Ali Emiri Tasnifi II. Mustafa (AE.SMST. II). Dosya No: 18 Gömlek No: 1720, Tarih: 19 Şevval 1113 (19 Mart 1702); Ali Emiri Tasnifi III. Mustafa (AE.SMST. III). Dosya No: 167 Gömlek No: 13077, Tarih: 29 Zilhicce 1171 (03 Eylül 1758); İE.EV. 54/6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718); 61/6708, Tarih: 19 Muharrem 1142 (14 Ağustos 1729); TS.MA.e. 91/66 Tarih: 10 Zilhicce 1162 (21 Kasım 1749).

⁶⁰ Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* c. II, İstanbul 2004, s. 552, www.lugatim.com/s/MUARRİF, (Erişim Tarihi 06 Temmuz 2022).

⁶¹ BOA. AE. SAMD.III. 23/2225, Tarih: 07 Rabiulevvel 1135 (16 Aralık 1722).

⁶² Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müezzin", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 491.

⁶³ BOA. C.EV. 248/12354, Tarih: 29 Muharrem 1142 (24 Ağustos 1729)

⁶⁴ BOA. C.EV. 593/29939, Tarih: 29 Zilhicce 1207 (07 Ağustos 1793).

⁶⁵ BOA. AE. SMST.III. 96/7218, Tarih: 29 Zilhicce 1177 (29 Haziran 1764).

müezzin maaş miktarlarının yarısına tekabül etmesi dikkat çekse de bu durumu açıklayan herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Mustafa Halife'nin aldığı maaş miktarının az olması onun müezzinlik kadrosundaki sıralamada üçüncü (selâse) olma ihtimalini düşündürmektedir.

Camide salâhan olarak tabir edilen bir görevlinin olması dikkat çekicidir.⁶⁶ Salâhan salâ okuyan, namaz vakitlerini haber veren ve müezzin yerine kullanılan bir tabirdir.⁶⁷ Bu tabirden de anlaşıldığı üzere salâhan ve müezzin aynı anlama gelmekteydi. Ancak aralarındaki hizmet bedeli farklıydı. Salâhan yevmî 3 akçe hizmet bedeli alırken yukarıda da görüldüğü üzere müezzinin hizmet bedeli 8 ve 4 akçe arasında değişmekteydi. Aralarındaki hizmet bedelinin farklı olması müezzin ve salâhanın birbirinden farklı iki cihet olduğu sonucunu doğurmaz. Söz konusu hizmet bedelleri arasındaki bu farkın ya bir görev dağılımı ya da aynı cihetten emekliye ayrılmış kişilere yapılan ödemeden kaynaklandığı düşünülmektedir. Zira Sultan II. Bâyezid Camii'ndeki emeklilere (mütেকâid) maaş tahsis edilmekteydi.⁶⁸

f. Temcidhân: Sultan II. Bâyezid Camii'nin din hizmetleri görevlileri arasında "Temcidhân" olarak tabir edilen bir görevli de yer almaktaydı. Arapça kökenli bir kelime olan *temcid* ululama, yüceltme anlamını içermekte ve sabah namazlarından önce minarelerden belli makamlarda okunan niyaz ilâhîsi için kullanılmaktadır.⁶⁹ Bu görevi icra eden kişiye ise "temcidhân" denilmektedir. Sultan II. Bâyezid Camii'ndeki temcid hizmeti yevmî 10 akçe karşılığında ifa edilmişti. Caminin temcid görevini üstlenen kişilerden bazılarının isimleri Mehmed Halife (1702),⁷⁰ Ebubekir Halife (1718-1725),⁷¹ İsa Halife (1749-1757)⁷² ve Ahmed Halife (1764) şeklinde kayıtlara yansımıştır.⁷³

⁶⁶ 4 Şubat 1749 tarihinde Salâhan Hasan Halife yevmî 3 akçe hizmet bedeli almıştır. (BOA. TS.MA.e. 91/45, Tarih: 15 Safer 1162/04 Şubat 1749); 24 Şubat 1801 tarihinde vefat eden Salâhan Ahmed Halife yerine kebir oğlu İsmail Halife yevmî 3 akçe hizmet bedeli ile tayin edilmişti. (BOA. C.EV. 57/2813 Tarh: 10 Şevval 1215/24 Şubat 1801).

⁶⁷ Mehmed Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü c. III, İstanbul 2004, s. 100.

⁶⁸ BOA. MAD.d. 4355, s. 398, Tarih: 11 Şevval 1130 (07 Eylül 1718).

⁶⁹ M. Z. Pakalın, a.g.e., c. III, s. 451, Ubeydullah Sezikli, "Temcid", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 410, www.lugatim.com/s/TEMCİT-TEMCİD (Erişim Tarihi 06 Temmuz.2022).

⁷⁰ BOA. AE.SMST.II. 22/2192, Tarih: 29 Şevval 1113 (29 Mart 1702).

⁷¹ BOA. İE.EV.54/6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718); 72/7791, Tarih: 30 Ramazan 1137 (12 Haziran 1725).

1.2.3. Cihet-i feriyye

Caminin ikinci dereceden önem arz eden hizmetleri gerçekleştirmek üzere tahsis edilen çeşitli hizmet kadrolarıdır. Bu kadro kapsamında dua ve fetih süresini okumak üzere en az iki hizmet kadrosunun tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü caminin toplam personel sayısını içeren bir belgede emekli ve duâgûyân sayısı toplamda 16 kişi olarak kaydedilmişti. Dolayısıyla -cami bünyesinde tahsis edilen bütün hizmet kadrolarını içeren bir belgeye ulaşılamasa da- cihet-i feriyye kapsamında dua ve fetih süresini okuma kadrosu dışında başka hizmet kadrolarının da tahsis edildiği tahmin edilmektedir. Kayıtlarda ulaşılan kadroların hizmet alanı ve bu kadrolara tayin edilen şahısların hizmet bedelleri aşağıda verilmiştir.

a. Duâgû: Dua eden ve duacı anlamına gelen bu terim Osmanlı Devleti'nde saray, merkez ve esnaf teşkilatlarında dua etmek üzere görevlendirilen kişiler için kullanılan resmi bir unvandı. Duâgûluk görevi en yaygın şekilde ifa edildiği alanlar vakıflardı.⁷⁴ Vakıf kurucularının bazı arzularının gerçekleşmesi için dua etmekle görevlendirilen kişilere *duâgûyân* denilmekteydi.⁷⁵ Sultan II. Bâyezid Camii'nde dua etmek için üç kişilik bir kadro tahsis edilmişti. Bu kadroda görev alan bazı şahısların isimleri ve hizmet bedelleri kayıtlara yansımıştır. Bu kayıtlara göre 23 Ağustos 1702 tarihinde Mahmud Efendi, Mustafa Efendi ve Salih Efendi sırasıyla yevmi 12, 5 ve 2;⁷⁶ 13 Ocak 1718 tarihinde Şeyh Mahmud⁷⁷ ve 4 Şubat 1749 tarihinde de Hasan Halife⁷⁸ adlı şahıslar 5'er akçe hizmet bedeli karşılığında caminin duâgû hizmetinde bulunmuşlardı.

b. Fetihhân: Fetih süresini okumakla görevli olan kişi için kullanılmıştı.⁷⁹ Sultan II. Bâyezid Camii'nde fetih süresinin okutulması karşılığında bu görevliye yevmi 5 akçe ödenmekteydi. Kayıtlarda bu görevi icra eden

⁷² BOA. TS.MA.e. 91/35, Tarih: 12 Safer 1162 (01 Şubat 1749), Ali Emiri Tasnifi III. Osman (AE. SOSM.III). Dosya No: 36 Gömlek No: 2575, Tarih: 29 Zilhicce 1168 (06 Ekim 1755).

⁷³ BOA. C.EV. 195/9733, Tarih: 16 Safer 1178 (15 Ağustos 1764).

⁷⁴ Mehmet İpşirli, "Duâgû", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 1994, s. 541, M. Z. Pakalın, a.g.e., c. I, İstanbul 2004, s. 478, Halil İnalıcık, "Ekonomik Zihniyet", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, çeviri: Halil Bertkay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 84.

⁷⁵ B. Yediyıldız, Vakıf İstılahları Lügatçesi, s. 57.

⁷⁶ BOA. AE.SMST.II. 6/564, Tarih: 29 Rabiulevvel 1114 (23 Ağustos 1702).

⁷⁷ BOA. İE.EV. 54/6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718).

⁷⁸ BOA. TS.MA.e. 91/44, Tarih: 15 Safer 1162 (04 Şubat 1749).

⁷⁹ B. Yediyıldız, Vakıf İstılahları Lügatçesi, s. 57.

şahıslardan Duruk Halife (1702),⁸⁰ Mehmed Efendi (1706)⁸¹ ve Mahmud Halife'nin (1725-1749)⁸² isimlerine yer verilmiştir.

1.3. Yardımcı Görevliler

Kendisine atfedilen misyon kapsamında faaliyetlerini sürdürmesi için Sultan II. Bâyezid Camii'nin fiziki ortamının da sürekli olarak elverişli ve faaliyete hazır olması gerekmektedir. Bu ihtiyaç kapsamında caminin aydınlatılması, temizliği ve bakımından sorumlu bir hizmet kadrosu tahsis edilmişti. Bu hizmet kadrosuna tayin edilen kişilere kayyım denilmekteydi.⁸³ Sultan II. Bâyezid Camii'nde günlük 3 akçe maaş karşılığında bir kayyım çalışmaktaydı. Caminin aydınlatılması için gerekli olan bal mumunun (şem-i asel) alınması için kayyım ayrıca bir akçe verilmekteydi. Caminin kayyımı olarak görevlendirilen kişilerden bazılarının isimleri ile bazı diğer bilgiler; Ebubekir Halife (1701-1702),⁸⁴ İsa Efendi (1703),⁸⁵ Yusuf Halife, onun vefatı üzerine (1710) yerine geçen oğlu Mahmud Halife,⁸⁶ Ahmed Halife, onun vefatı üzerine yerine (1801) geçen oğlu İsmail Halife şeklinde kayıtlara yansımıştır.⁸⁷

Sonuç

Bosna-Hersek'in Foça şehrinde Osmanlı'nın en eski ve aynı zamanda bir selâtin camii olma kimliği ile öne çıkan Sultan II. Bâyezid Camii tüm doğal ve beşeri faktörlerin olumsuz etkilerine rağmen kendisinden beklenen misyonu önemli oranda gerçekleştirdiği söylenebilir. 1500 yılında kurulan cami tarihsel süreç içerisinde çeşitli tamiratlardan geçerek 1992 yılına kadar -yaklaşık beş asır- fiziki mevcudiyetini korumuştur. Kurulduğu mahalleye ismini vererek o mahallenin merkezini teşkil eden cami, bünyesinde barındırdığı çeşitli hizmet kadrolarıyla Osmanlı döneminde dinî, siyasi, sosyal, eğitsel ve kültürel gibi birçok alanda hizmet icra etmişti. Bu hizmetler kapsamında tahsis edilen kadrolarda cami bünyesinde hatip, imam,

⁸⁰ BOA. AE.SMST.II. 6/564, Tarih: 29 Rabiulevvel 1114 (23 Ağustos 1702); 110/11967, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703).

⁸¹ BOA. İE.EV. 63/6822, Tarih: 29 Zilhicce 1117 (13 Nisan 1706).

⁸² BOA. İE.EV. 72/7773, Tarih: 29 Zilhicce 1137 (08 Eylül 1725); TS.MA.e. 91/48, Tarih: 18 Safer 1162 (07 Şubat 1749).

⁸³ Yediyıldız, Vakıf İstılahları Lügatçesi, s. 57.

⁸⁴ BOA. AE.SMST.II. 111/12021, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703); 22-2195, Tarih: 19 Rabiulevvel 1113 (24 Ağustos 1701).

⁸⁵ BOA. AE.SMST.II. 110/11969, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703).

⁸⁶ BOA. C.EV. 60/2955, Tarih: 15 Rabiulevvel 1122 (14 Mayıs 1710).

⁸⁷ BOA. C.EV. 8/375, Tarih: 27 Muharrem 1216 (09 Haziran 1801).

müezzin-salâhan, muarraf, vaiz-nâsîh, temcidhân, duâgû ve fetihhân gibi unvanlar altında personel görevlendirildiği arşiv belgelerinden tespit edilmiştir. Cami personelinin maaşı Bosna-Hersek'in hazine malından tahsis edilmekteydi. Hazinesinin ayrıca mükâid denilen emeklilere de emekliliklerine istinaden maaş ödediği arşiv kayıtlarına yansımıştır.

Osmanlı medeniyetinin bir temsilcisi olarak Osmanlı hâkimiyeti sonrasında da bölgesindeki Müslümanlara hizmet vermeye devam eden Sultan II. Bâyezid Camii 1992 yılında Sırp tarafından yıkılmıştı. Ancak -temelline kadar yıkılmış olsa da- önemli bir medeniyetin temsilcisi konumunda bulunan bu tarihî yapının yok olmasına kayıtsız kalınmamış ve yıkıldığı yerde 2017 yılında TİKA tarafından yeniden inşa edilmiştir. Böylece Hünkâr Camii olarak da bilinen Sultan II. Bâyezid Camii geçmişte olduğu gibi günümüze de bir ibadetgâh olarak Müslüman halka hizmet vermeye devam etmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Ali Emiri Tasnifi (AE. SOSM.III). 36/2575, Tarih: 29 Zilhicce 1168 (06 Ekim 1755).

AE.SAMD.II 4/304, Tarih: 13 Cemazeyilevvel 1105 (10 Ocak 1694).

AE.SMST.II. 6/564, Tarih: 29 Rabiulevvel 1114 (23 Ağustos 1702).

AE.SMST. II. 18/1720, Tarih: 19 Şevval 1113 (19 Mart 1702).

AE.SMST.II. 22/2192, Tarih: 29 Şevval 1113 (29 Mart 1702).

AE.SMST.II. 22-2195, Tarih: 19 Rabiulevvel 1113 (24 Ağustos 1701).

AE.SMST.II. 110/11969, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703).

AE.SMST.II. 110/11967, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703).

AE.SMST.II. 111-12021, Tarih: 09 Rabiulevvel 1115 (23 Temmuz 1703).

AE.SAMD.III 160/15661, Tarih: 18 Rabiulevvel 1143 (1 Ekim 1730).

AE.SMST. III. 167/13077, Tarih: 29 Zilhicce 1171 (03 Eylül 1758).

AE. SMST.III. 96/7218, Tarih: 29 Zilhicce 1177 (29 Haziran 1764).

AE. SAMD.III. 23/2225, Tarih: 07 Rabiulevvel 1135 (16 Aralık 1722).

İbnülemin Tasnifi Evkâf (İE.EV). 26/3086, Tarih: 15 Rabiulahir 1108 (11 Kasım 1696).

İE.EV. 29/3403, Tarih: 11. Zilhicce 1114 (28 Nisan 1703).

İE.EV. 54/6013, Tarih: 20 Safer 1130 (23 Ocak 1718).

İE.EV. 63/6822, Tarih: 29 Zilhicce 1117 (13 Nisan 1706).

İE.EV. 72/7791, Tarih: 30 Ramazan 1137 (12 Haziran 1725).

İE.EV. 72/7773, Tarih: 29 Zilhicce 1137 (08 Eylül 1725).

İE.EV. 61/6708, Tarih: 19 Muharrem 1142 (14 Ağustos 1729).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e). 91/33, Tarih: 08 Safer 1162 (28 Ocak 1749).

TS. MA. e. 91/35, Tarih: 12 Safer 1162 (01 Şubat 1749).

TS. MA. e. 91/36, Tarih: 20 Safer 1162 (09 Şubat 1749).

TS. MA. e. 91/44, Tarih: 15 Safer 1162 (04 Şubat 1749).

TS. MA. e. 91/45, Tarih: 15 Safer 1162 (04 Şubat 1749).

TS. MA. e. 91/48, Tarih: 18 Safer 1162 (07 Şubat 1749).

TS. MA. e. 91/66 Tarih: 10 Zilhicce 1162 (21 Kasım 1749).

Muallim Cevdet Tasnifi Evkâf (C. EV). 8/375, Tarih: 27 Muharrem 1216 (09 Haziran 1801).

C. EV. 57/2813 Tarih: 10 Şevval 1215 (24 Şubat 1801).

C. EV. 60/2955, Tarih: 15 Rabiulevvel 1122 (14 Mayıs 1710).

C. EV. 162/8098. Tarih: 07 Zilhicce 1042 (15 Haziran 1633).

C. EV. 195/9726, Tarih: 11 Cemazeyilahir 1171 (20 Şubat 1758).

C. EV. 195/9733, Tarih: 16 Safer 1178 (15 Ağustos 1764).

C. EV. 248/12354, Tarih: 29 Muharrem 1142 (24 Ağustos 1729).

C. EV. 593/29939, Tarih: 29 Zilhicce 1207 (07 Ağustos 1793).

Maliyeden Müdevver Defterleri, (MAD.d). 4355, s. 398, Tarih: 11 Şevval 1130 (07 Eylül 1718).

Hatt-ı Hümayun (HAT). 1630/24, Tarih: 29 Zilhicce 1255 (04 Mart 1840).

Evkâf Berat (EV.BRT). 28/4, Tarih: 09 Cemazeyilevvel 1251 (2 Eylül 1835).

2. Kitap ve Makaleler

ADIYEKE Nuri, "Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami", *Kebekeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, (2010), s. 5-14.

AKIN Ahmet, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı. 29, (2016), s. 179-211.

AKKUŞ Mehmet-İSLAMOĞLU Abdülmecit, "Arşiv Belgeleri Işığında Balıkesirli Şeyh Lütfullah Câmî ve Zâviyesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt 22, Sayı 2, (Aralık 2018), s. 885-908.

AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, II-III. Cilt, 3. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

BAKTIR Mustafa, "Hutbe", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 425-428.

BALTACI Cahid, "İslâm Medeniyetinde Câmî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 1985, s. 225-241.

BARCAN Ömer Lütfi- AYVERDİ Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, Tarihli, Bahâ Matbaası, İstanbul 1970.

BARCAN Ömer Lütfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* Cilt 23, Sayı 1-2, (2015), s. 239-296.

Güler, N. S. (2022). Bosna-Hersek'in Foça Kazası'ndaki Sultan II. Bâyezid Camii. ABAD, 5(10), 661-684.

- BERKİ Ali Himmet, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1966.
- BEYDİLLİ Kemal, "İmam", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 22. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 181-186.
- CAN Yılmaz, "Minberin Cami Mimarisine Katılımı" Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt VIII, Sayı 3, (2008), s. 9-30.
- CEZAR Mustafa, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", IX. Türk Tarih Kongresi, Cilt III. (21-25 Eylül 1981), Cilt III. s. 1391-1414.
- CİRİT Hasan, "Vaaz", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 404-407.
- ÇALIŞ Halit "Rakabe", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 427-428.
- DOĞAN Recai, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt 39, Sayı 1, (1999), s. 491-533.
- EYİCE Semavi, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 40-42.
- EYİCE Semavi, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 42-45.
- EYİCE Semavi, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 45-49.
- GÜLER Nazenin Saadet, Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezid Külliyesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 2021.
- HIZLI Mefail, "Osmanlı Vakıf Sisteminde "Rakabe", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, (1994) s. 53-70.
- İNALCIK Halil, "Ekonomik Zihniyet", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, çeviri: Halil Bertkay, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 81-91.
- İNALCIK Halil-ARI Bülent "Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İncalcık'ın Çalışmaları", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, (2005), s. 27-56.
- İPŞİRLİ Mehmet, "Duâgâ", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 1994, s. 541-542.
- KALAJDŽIĆ Mirsad, Bosna'da Osmanlı Dönemi Selâtin Camileri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2006.
- KARAMAN Fikret, "Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Mirası", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (2), (Aralık 2018), s. 21-47.
- KARAMAN Hayreddin, "Cuma", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 85-89.
- KÜÇÜKAŞÇI Mustafa Sabri, "İmam", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 22. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 178-181.
- KÜÇÜKAŞÇI Mustafa Sabri, "Müezzin", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 491- 496.

Güler, N. S. (2022). Bosna-Hersek'in Foça Kazası'ndaki Sultan II. Bâyezid Camii. ABAD, 5(10), 661-684.

- MOCANIN Nenad, "Foça", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 166-167.
- ÖNKAL Ahmet, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", I. Din Şûra Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 145-153.
- ÖZBEK Yıldırım, "İdeolojinin İnşası: 15-16. Yüzyılda Osmanlı Selatin Camileri", Belleten Cilt LXXII, Sayı 264, (Ağustos 2008), s. 535-566.
- ÖZER Mustafa, "Balkanlar'da Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası ", Restorasyon Yıllığı Dergisi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Sayı 13, (2016), s. 120-133.
- PAKALIN Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü Cilt I-II-III. İstanbul 2004.
- SEZİKLİ Ubeydullah, "Temcîd", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 40. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 410-411.
- ŞENTÜRK M. Hüdayi, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân ve Neticeleri", Belleten, Cilt 57, Sayı 218, (1993), s. 89-112.
- TANSEL Selâhattin, Sultan II. Bâyezid'in Siyasî Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, "Vakıf İstılahları Lügatçesi", Vakıflar Dergisi, Sayı 17, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 55-60.
- YILMAZ Kamil, "Hayatın Merkezinde Fonksiyonel Cami", Cami ve Hayat, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 1672, Ankara 2019, s. 21-26.
- YİNANÇ Refet, "Son Tahrirlere Göre Osmanlı Döneminde Bosna-Hersek Şehirleri ve Nüfusları", X. Vakıf Haftası Kitabı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara 1993, s. 255-262.
- YÜKSEL İ. Aydın, Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520), Cilt V, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1983.

3. İnternet Kaynakları

www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihçe/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic3, (Erişim Tarihi: 04 Temmuz 2022).

www.lugatim.com/s/MUARRİF, (Erişim: 06 Temmuz 2022).

www.lugatim.com/s/TEMCİT-TEMCİD (Erişim: 06 Temmuz 2022).

Ekler

Ek 1: Sultan II. Bâyezid Camii Kitabesi

Güler, N. S. (2022). Bosna-Hersek'in Foça Kazası'ndaki Sultan II. Bâyezid Camii. ABAD, 5(10), 661-684.

Ek 2: Sultan II. Bâyezid Camii

Kaynak: www.balkannews.com.tr/bosna-hersek/foca-hunkr-camii-520-yasinda-h1186.html
(Erişim: 14 Temmuz 2022)

Güler, N. S. (2022). Bosna-Hersek'in Foça Kazası'ndaki Sultan II. Bâyezid Camii.
ABAD, 5(10), 661-684.

Ek 3: Sultan II. Bâyezid Camii

Kaynak: Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, c. II, 3. Kitap, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2000, s. 135.

Güler, N. S. (2022). Bosna-Hersek'in Foça Kazası'ndaki Sultan II. Bâyezid Camii. ABAD, 5(10), 661-684.

Ek 4: 2017 yılında yeniden inşa edilen Sultan II. Bâyezid Camii

Kaynak: www.balkannews.com.tr/bosna-hersek/foca-hunkr-camii-520-yasinda-h1186.html
(Erişim: 14 Temmuz 2022).